

УДК 316.472.4

М. А. ЯЦЕНКО

ОСВІТА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У статті подано огляд основних підходів до розгляду соціального капіталу, а також довіри як його основної складової. Визначено, що освіта є одним з вагомих факторів впливу на рівень довіри.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, міжособистісна довіра, освіта.

Довіра є однією з умов соціальних відносин та важливим ресурсом, який використовує індивід у своїх діях. Міжособистісна довіра являє собою впевненість у тому, що інші люди не будуть навмисно шкодити та будуть намагатися враховувати інтереси інших. Цей вид довіри володіє високою значущістю в повсякденному житті кожної людини, у розвитку та функціонуванні суспільних відносин. На індивідуальному рівні вона виступає регулятором щоденних комунікацій і дій людей, допомагаючи долати непередбачуваність та ризики середовища. На груповому – знижує напруженість, сприяє формуванню групових ідентичностей, відносин співробітництва, солідарності й толерантності, зберігає стійкість та інтегрованість суспільства, забезпечує підтримку інститутів влади. Ступінь поширеності міжособистісної довіри надає змогу судити про соціальний клімат і комфортність життєдіяльності в суспільстві.

Як показують дослідження, практично всі складові соціального капіталу, особливо довіра, тісно пов'язані з освітою. Освіта відіграє важливу роль, будучи на різних рівнях як результатом, так і фактором накопичення соціального капіталу. З огляду на фундаментальну роль довіри в міжособистісній взаємодії, групових формах організації та на рівні суспільства в цілому актуалізується потреба у вивченні специфіки й характеру функціонування цього феномену, а також виявлення факторів, які сприяють її підвищенню з метою формування та розповсюдження в суспільстві культури довіри.

Останнім часом проблема довіри набула особливого значення завдяки активному розвитку теорії соціального капіталу, яку перш за все пов'язують з працями П. Бурдьє, Дж. Коулмена, Р. Патнема, Ф. Фукуями.

Мета статті – визначити, чи дійсно соціальний капітал ґрунтується на високій довірі в суспільстві, яка, у свою чергу, залежить від освіти.

Одним з перших методологічних підходів до дослідження соціального капіталу як особливого виду ресурсу стала концепція французького соціолога П. Бурдьє [1]. Він, як і низка його сучасників, доповнив традиційну схему соціальної стратифікації новим, більш гнучким підходом до розуміння таких соціальних категорій, як статус, соціальна мобільність, влада.

П. Бурдьє описував такі категорії капіталів: економічний, соціальний, політичний, культурний, символічний – як тісно пов'язані та такі, що впливають один на одного. Він вважав, що ці капітали є факторами розподілу влади в суспільстві, що задають контур соціальної структури суспільства.

Концепція П. Бурдьє стала однією з перших моделей соціального світу як багатовимірного простору, вибудованого згідно з принципами групування й диференціації, де агенти та групи агентів займають позиції відповідно до тих властивостей, які здатні надавати їх власникам владу й силу в цьому універсумі. Таким чином, П. Бурдьє вводить поняття багатовимірного простору ознак, що характеризують акторів з погляду їх можливостей у боротьбі за місце в соціальній ієрархії. Багатовимірний простір ознак є основою для емпіричного вивчення соціальної стратифікації тих трансформаційних процесів, що існують у сучасному суспільстві. У міру вивчення властивостей соціального капіталу все більшого значення набуває його роль у соціальних змінах, відкривається новий погляд на природу економічних взаємодій, а також таких ключових для сучасних досліджень питань, як інноваційний потенціал, успішність, довіра, криза системи.

Вагомим підходом у сучасному інформаційному суспільстві, інноваційної економіки до визначення сутності соціального капіталу стала його конвертація в економічні ресурси Я. Корнаї [2], Ю. К. Плетникова [3], Р. Блом, Р. Х. Мелин, І. Сарно, А. Сарно [4] та ін. Однак саме поняття соціального капіталу є предметом активних дискусій і залишається відкритим для нових гіпотез, які прояснюють як природу явища соціального капіталу, так і закономірності його впливу на інші ресурси людини. Низка вчених ототожнює соціальний капітал з характеристиками соціальних груп і організацій, інші вивчають соціальний капітал виключно як індивідуальний фактор особистісного розвитку.

Чимало дослідників схиляються до думок про колективну природу соціального капіталу, що суперечить ідеям П. Бурдьє. Починаючи з Дж. Коулмена, одного з перших, хто ввів в обіг поняття соціального капіталу через виявлення його надіндивідуальної природи, закінчуючи сучасниками, соціальний капітал характеризується як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що породжується в міжособистісній взаємодії, іншими словами, сукупність відносин, що породжують дії [5]. При цьому довіра, за Дж. Коулменом, складається з концентрації очікувань і зобов'язань. Він робив акцент на нерозривному причинно-наслідковому зв'язку соціального капіталу виключно з колективною дією, а саме тими нормами й соціальними мережами, які цю дію організують і направляють. Саме в цьому, на думку Дж. Коулмена, полягає відмінність капіталу соціального від економічного: якщо соціальний капітал належить групам, то економічний може мати конкретного правовласника. В іншому разі соціальний капітал має характер суспільного блага, але при цьому виробляється раціональним і

вільним індивідом для отримання власної вигоди. У своїй сукупності, цей процес неможливий без соціального контракту, наборів соціальних норм і соціальних обмінів, передбачаючи, деякий базовий рівень довіри. Отже, за Дж. Коулменом, соціальний капітал – похідне від соціальних мереж, але, незважаючи на міжособистісну природу й зону застосування, має свої особливі якості, які не зводяться тільки до соціальних ефектів від міжособистісних взаємодій.

По-перше, соціальний капітал – це ресурс, обмежений нерівним становищем членів соціальних мереж, а значить, і нерівним доступом до ресурсів цих мереж.

По-друге, ріднить це явище з капіталом матеріальним те, що ця форма капіталу може бути накопичена й збільшена завдяки зростанню згуртованості соціальної групи, взаємній довірі між членами, а також забезпеченню можливостей доступу до ресурсів групи. Обсяг соціального капіталу обчислюється ступенем включеності індивідів у мережі і характеристиками цих мереж (розмір, щільність, сила і інтенсивність мережевих зв'язків).

По-третє, на відміну від капіталу економічного, соціальний володіє особливою ліквідністю, тобто не може бути відчужений від групи, що його породила, але, тим не менше, може конвертуватися в різні соціальні блага.

По-четверте, соціальний капітал може бути конвертований в інші види ресурсів. Так, досягнення економічних благ стає можливим завдяки гнучкій природі соціального капіталу: довіра, особисті зв'язки завжди знаходять більш короткий шлях ніж пропонує бюрократична система, дозволяють досягати мети, уникаючи формальні шляхи, офіційні бар'єри. І нарешті, здатний створювати ті самі ефекти соціальної фасилітації, які збільшують продуктивність праці без звернення до економічних заходів заохочення. Важливо вказати й головну мету створення методології вивчення соціального капіталу, яку Дж. Коулмен визначив як «використання економічних принципів раціональної поведінки в аналізі соціальних систем, не обмежуючись при цьому розглядом економічних систем і виконуючи аналіз таким чином, щоб не випадала соціальна організація» [5, с. 123].

Послідовники Дж. Коулмена розглядають соціальний капітал як фундаментальний етичний принцип сучасного демократичного суспільства. Згідно з його концепцією, економічна вигода соціального капіталу полягає в зменшенні витрат на організацію спільної діяльності, замінюючи громіздкі формальні правила колективної діяльності (що загрожують надмірним бюрократизмом і відсутністю інновацій), нелінійними зв'язками. Однак соціальний капітал потребує розвитку й інвестування – весь потенціал освоєння соціального капіталу Дж. Коулмен зводить до трьох основних форм застосування: обмін, інтеріоризація й екстеріоризація. Крім надіндивідуального, колективного рівня, соціальний капітал займає не менш ваго-

ме місце в системі життєвих шансів окремо взятого індивіда. Саме вплив філософії лібералізму звернув погляди дослідників соціального капіталу на актуальність і значущість його індивідуального вимірювання як атрибутів індивіда, котрі дають йому вагомі переваги в досягненні різноманітних життєвих цілей: захист майна, кар'єра, доступ до інформації. Таким чином, на індивідуальному рівні дослідники виокремлюють такі залежні від соціального капіталу блага, як задоволеність життям, рівень здоров'я, більш широка і сприятлива соціальна ідентифікація, навчання й виховання дітей, збільшення можливостей пошуку роботи, звільнення часу, когнітивна простота (відсутність тотальної необхідності вирішувати всі проблеми самостійно); на організаційному – колективний додаток знань, зниження плинності кадрів, успадкування організаційної поведінки, можливість неформального підвищення кваліфікації; на рівні суспільства – полегшення найважливіших функцій соціального контролю, обмін соціальним досвідом, здешевлення бюрократичного механізму, солідарність.

Роберт Патнем також вбачає в понятті соціального капіталу найважливіший сполучний компонент будь-якої успішної й потенційної соціальної організації. «Соціальний капітал, втілений у нормах і мережах громадської участі, є, імовірно, попередньою умовою економічного процвітання, як і ефективне самоврядування» [6, с. 80].

Саме Р. Патнем спробував створити емпірично вивірену (засновану на результатах дослідження американського суспільства), трифакторну модель соціального капіталу: норми взаємності, довіру й соціальні мережі. Два перші чинники належать соціально-психологічному виміру життєдіяльності індивіда. Тому Р. Патнем робить висновок на користь вивчення таких індивідуальних індикаторів, як сила контактів і їх інтенсивність, електоральна активність, участь у громадських об'єднаннях, задоволеність соціальними відносинами, довіра до сусідів, довіра до соціальних інститутів, почуття безпеки й дотримання норм взаємності. Групові показники є похідними від сукупного аналізу індивідуальних. Однак Р. Патнем пішов далі й зробив висновок про те, що економічні показники є залежними від соціальних, а економічна система в цілому – результат розвитку соціальних відносин, однак, на думку інших авторів, така позиція була занадто спірною, щоб зіграти якусь роль у розвитку уявлень про соціальний капітал.

Проте, саме Р. Патнему належить заслуга емпіричного вивчення динамічного аспекту соціального капіталу. Р. Патнем першим вивчив і описав суспільні реалії США в 1970–1980 рр. як значне зниження політичної активності громадян, громадських ініціатив, волонтерства, а також зменшення значущості обсягів колективного життя кожного індивіда.

Узагальнюючи підхід Р. Патнема до розгляду природи соціального капіталу, можна зазначити, що останній виступає як породження громадської організації (точніше, її складових компонентів – таких як соціальні мережі, соціальні норми і довіра). Соціальний капітал надає змогу при-

множити результати розвитку людського й матеріального капіталів і дозволяє всій системі вийти на новий рівень економічного розвитку.

Американський філософ Ф. Фукуяма, який розробив концепцію довіри як основоположної цінності сучасного суспільства, пов'язував між собою обидва явища – довіру та соціальний капітал – як взаємозумовлені й необхідні для розвитку соціальних систем. Соціальний капітал, таким чином, характеризує «потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами» [7, с. 30]. Місце соціального капіталу в структурі суспільних відносин Ф. Фукуяма визначає через «набір неформальних цінностей або норм, які розділяють члени групи і які роблять можливим співробітництво всередині цієї групи» [8, с. 52].

У своїй лекції «Що таке соціальний капітал?», яка проходила в Києві, Ф. Фукуяма, директор програм міжнародного розвитку в Університеті ім. Джона Хопкінса, надає таке його визначення: «Це норми, неформальні норми чи цінності, які роблять можливими колективні дії в групах людей. Це може бути як мала група, яка складається з двох друзів, котрі допомагають один одному з переїздом в іншу квартиру, так і велика група, наприклад, корпорація, чи, в деяких випадках, суспільство в цілому» [9].

Стриженем соціального капіталу Ф. Фукуяма вважає довіру. Розглядаючи соціальний капітал як певний потенціал суспільства, він зауважує, що цей потенціал виникає лише за наявності довіри між членами суспільства, тобто довіра – це основна складова соціального капіталу, яка означає в членів співтовариства очікування того, що всі його члени будуть вести себе чесно, більш-менш очікувано, з увагою ставитись до потреб оточення, жити в злагоді зі спільними нормами [9].

Багато вчених, розробляючи теорію соціального капіталу, виокремлювали освіту як фактор, який впливає на рівень довіри. Наприклад, П. Бурдьє вказував, що «обсяг соціального капіталу, який має цей агент, залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати» [10], а навчальні заклади є найважливішими центрами кристалізації соціальних мереж.

Дж. Коулмен одним з перших емпірично показав тісний взаємозв'язок людського та соціального капіталу. Успішність школярів сильно корелює з кількістю соціального капіталу в родині й у найближчому оточенні батьків. При цьому розрив соціальних зв'язків (часті переїзди родини), як правило, знижує успішність [11]. Р. Патнем однозначно вказував на те, що освіта є «найважливішим предиктором громадянської активності в усіх її формах» і пов'язана із соціальним капіталом не тільки безпосередньо, а й за допомогою позитивних зовнішніх ефектів [12]. Якщо взаємозв'язок освіти й соціального капіталу не викликає сумнівів, то його природа та характер зв'язку залишаються предметом наукових дискусій. Щоб зрозуміти механізми цього зв'язку, необхідно виділити кілька рівнів впли-

ву: сім'я (мікрорівень), місцеві спільноти (мезорівень), країна в цілому (макрорівень).

У своїй статті [11] Дж. Коулмен виділив два рівні соціального капіталу – в сім'ї та в оточенні батьків – і звернув увагу на їх першорядну важливість для інтелектуального розвитку дитини. За його словами, людський капітал батьків, виражений у рівні їх освіти, може виявитися марним для дітей при нестачі уваги та спілкування. Батьки можуть використовувати свої знання виключно на роботі або в інших сферах діяльності, і тоді, яким би не був їх людський капітал, дитина не отримає від цього переваг за відсутності соціального капіталу в родині. Результати аналізу даних 4000 сімей показали, що частка відрахованих зі школи учнів вище в неповних і багатодітних сім'ях, які відчувають дефіцит соціального капіталу [13]. Наступні дослідження показали, що соціальний капітал пояснює більшу частину варіації в успішності дітей навіть при врахуванні впливу фінансового й людського капіталу батьків. Більше того, соціальний капітал у сім'ї визначає ефективність фінансових витрат на освіту.

На мезорівні соціальний капітал покращує успішність і підвищує ймовірність продовження навчання в закладах вищої освіти в результаті частих контактів батьків з учителями і між собою [14]. Тісні соціальні зв'язки сім'ї забезпечують доступ до інституційних ресурсів (спільноти випускників, залученість в академічне середовище тощо), які можуть стати для неї цінним активом. Крім того, залученість батьків у справи школи несе позитивні екстерналії для всіх учнів.

Емпіричні дослідження на макрорівні також підтвердили тісний зв'язок освіти й соціального капіталу. Зокрема, С. Нак і П. Кіфер [15] виявили, що рівень довіри та дотримання громадянських норм вище в країнах з високою часткою людей із середньою освітою. Дослідники А. Алесіна і Е. Ла Феррара показали, що освіта є найстійкішою детермінантою довіри на рівні штатів США [16]. У праці Н. Ні і співавторів [17] доведено, що зростання рівня освіти індивіда позитивно впливає на ймовірність його участі у виборах, довіру до незнайомих людей і толерантність. Водночас Д. Хеллівел і Р. Патнем [18] виявили, що багато видів соціальної взаємодії (членство в клубах, організаціях тощо) позитивно пов'язані як з освітою самого індивіда, так і з середнім рівнем освіти в регіоні його проживання. Т. Ді [19] на даних соціологічних опитувань у США довів, що зв'язок між освітою й різними формами громадянської активності має причинний характер. Використовуючи як інструментальну змінну показник географічної доступності навчальних закладів, автор встановив, що зростання рівня освіти сприяє підвищенню громадянської активності (голосування на виборах, участь в організаціях). Крім того, додаткову освіту підвищує якість поінформованості громадян: більш освічені схильні отримувати інформацію з газет і журналів, а не лише за допомогою телебачення й спілкування зі знайомими.

У праці М. Кремера та співавторів описано результати проведеного в Кенії польового експерименту, у ході якого оцінювали вплив освіти на політичні погляди й залученість громадян у політичний процес [20]. Одне з основних питань дослідження: які соціальні та політичні наслідки накопичення людського капіталу? Щоб відповісти на нього, автори опитали близько 3000 учнів з 69 шкіл в одному з районів Кенії. Потім у 34 школах, відібраних випадковим чином, була здійснена програма заохочення дівчат за успіхи в навчанні. Це призвело до помітного підвищення середніх балів успішності порівняно з контрольною групою, причому в усіх учнів, а не лише в учениць, які виграли грошові призи. Крім того, учениці в групі впливу демонстрували вищу політичну інформованість, частіше читали загальнонаціональні газети й рідше висловлювалися на підтримку політичних лідерів і існуючої в Кенії політичної системи.

Україна не є винятком із загального правила. На основі даних проекту World Values Survey¹ (шоста хвиля проекту проходила у 2010–2014 рр.) можна зробити висновок, що рівень освіти є тим показником, який корелює з рівнем довіри. Чим вищий рівень освіти, тим вищий рівень довіри. На індивідуальному рівні освіта – головний предиктор довіри, а також участі в некомерційних організаціях і асоціаціях. Крім того, освіта продукує значущі позитивні екстерналії – підвищення рівня освіти одного індивіда позитивно впливає на ймовірність довіри й оцінку громадської згоди з боку іншого.

Висновки. Аналіз місця довіри в системі понятійно-термінологічного арсеналу соціального капіталу надає змогу зробити висновок, що соціальний капітал реалізується через існуючі норми неформального спілкування, довіру. Довіра як складова соціального капіталу є продуктом тих моральних норм і цінностей, які сформувалися й функціонують у конкретному суспільстві, з урахуванням його культурної специфіки.

Загальний висновок розглянутих досліджень полягає в тому, що освіта створює позитивні зовнішні ефекти у вигляді підвищення довіри, навчання цивільних норм, більшої інформованості й активнішої участі в політичному процесі.

Список використаної літератури

1. Бурдые П. Социология политики: пер. с фр. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
2. Корнаи Я. Честность и доверие в переходной экономике. *Вопросы экономики*. 2003. № 9. С. 4–17.
3. Плетникова Ю. К. Социализация капитала: проблемы и перспективы. *Социологические исследования*. 2007. № 12. С. 22–32.
4. Блом Р. Мелин Х., Сарно И., Сарно А. Социальный капитал доверия и менеджериальные стратегии. *Мир России*. 2005. Т. XIV. № 2. С. 126–159.
5. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121–139.

¹ <http://www.worldvaluessurvey.org>.

6. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь. *Мировая экономика и международные отношения*. 1995. № 4. С. 63–70.
7. Фукуяма Ф. Великий разрыв. Москва: АСТ, 2003. 430 с.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва: АСТ, 2004. 730 с.
9. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? *День*. 2006. № 177. С. 4–17.
10. Bourdieu P. Handbook of theory and research for the sociology of education. Greenwood Press.
11. Coleman J. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*. Год. Vol. 94. P. 95–120.
12. Putnam R. D. Bowling alone: The collapse and revival of American community. N. Y.: Simon & Schuster, год.
13. Coleman J., Hoffer T. Public and private high schools: The impact of communities. N. Y. : Basic Books, год.
14. Stanton-Salazar R., Dornbusch S. Social capital and the reproduction of inequality: Information networks among Mexicanorigin high school students. *Sociology of Education*. 1995. Vol. 68. № 2. P. 116–135.
15. Knack S., Keefer P. Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112. № 4. P. 1251–1288.
16. Alesina A., La Ferrara E. Who trusts others? *Journal of Public Economics*. 2000. Vol. 85. P. 207–234.
17. Nie N. H., Junn J., Stehlik-Barry K. Education and democratic citizenship in America. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
18. Helliwell J., Putnam R. Education and social capital. *Eastern Economic Journal*. 2007. Vol. 33. № 1.
19. Dee T. S. Are there civic returns to education? *Journal of Public Economics*. 2004. Vol. 88. P. 1697–1720.
20. Kremer M., Miguel E., Thornton R. et al. Education as liberation? Unpublished manuscript. Harvard University, 2011. URL: http://www.economics.harvard.edu/faculty/kremer/files/GSP-tracking-politics_2011-04-04-CLEAN.pdf (date of request: 12.01.2019).

Стаття надійшла до редакції 07.02.2019.

Яценко Н. А. Образование как фактор развития социального капитала

В статье представлен обзор основных подходов к рассмотрению социального капитала, а также доверия как его основной составляющей. Определено, что образование является одним из весомых факторов влияния на уровень доверия.

Ключевые слова: *социальный капитал, доверие, межличностное доверие, образование.*

Yatsenko M. Education as Factor of Development of Social Capital

The article gives an overview of the main approaches to the consideration of social capital, trust as its main component. It is determined that education is one of the important factors influencing the level of trust.

Many scholars, developing the theory of social capital, emphasized education as a factor affecting the level of trust. For example, P. Bourdieu pointed out that «the amount of social capital that a given agent depends on the size of the network of connections that he can effectively mobilize», and educational institutions are the most important centers of the crystallization of social networks.

J. Coleman was one of the first to empirically show the close interconnection between human and social capital. The success of the students strongly correlates with the amount of social capital in the family and in the immediate environment of the parents. In this case, the

rupture of social ties (frequent family relocations), as a rule, reduces the success. R. Putnam clearly pointed out that education is «the most important predictor of civic activity in all its forms» and is associated with social capital, not only directly, but also through positive external influences. If the relationship of education and social capital is beyond doubt, then its nature and nature of communication remain the subject of scientific discussion. To understand the mechanisms of this connection, it is necessary to highlight and reveal several levels of influence: the family (micro level), local communities (meso-level), the country as a whole (macro level).

The work of M. Kremer and co-authors describes the results of a field experiment conducted in Kenya, in which the impact of education on political views and the involvement of citizens in the political process was assessed.

Ukraine is not an exception to the general rule. Based on the World Values Survey (sixth wave of the project from 2010 to 2014), we can conclude that the level of education is an indicator that correlates with the level of trust. The higher the level of education, the higher the level of trust. At the individual level, education is the main predictor of trust, as well as participation in non-profit organizations and associations. In addition, education produces significant positive externalities – raising the level of education of one individual positively affects the likelihood of trust and assessment of public consent on the other.

The general conclusion of the studies under study is that education creates positive externalities in the form of increased confidence, training in civil norms, greater awareness and more active participation in the political process.

Key words: *social capital, trust, interpersonal trust, education.*